

Saray kitabxanaları

Azərbaycanda ilk kitabxanaların yaranması V əsrə - Qafqaz Albaniyası dövrünə təsadüf edir. O zaman 52 hərfdən ibarət əlifbanın tərtibindən sonra bir çox kitablar alban dilinə tərcümə edildi. Bu kitabların sayəsində kilsələrdə kiçik kitabxanalar yaradıldı. Çünki o zaman qədim Albaniyada xristianlıq dini hakim idi. Lakin IX–X əsrlərdə İslam dininin vahid inanc sistemi kimi möhkəmlənməsindən sonra kitabxanaların da sayı artdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işi, əsasən üç istiqamətdə inkişaf edirdi: saray kitabxanaları; məscid kitabxanaları; şairlərin, alimlərin, filosofların şəxsi kitabxanaları.

Müsləman intibahının formalaşma dövrü olan XI əsrdə Azərbaycanın üç şəhərində yerləşən kitabxanalar bütün Şərqdə məşhur idi. Bu üç şəhər orta əsrlərin mədəniyyət arxivi olan Gəncə, Bərdə və Bakıdır. Gəncədə olan qiymətli kitablar və zəngin kitabxanalardan şairlər səmərəli şəkildə istifadə ediblər. Bərdədəki kitabxana isə qədim və nadir əlyazmaların varlığı baxımından səciyyəvi olub. Böyük Nizami özünün “Xosrov və Şirin” əsərində Bərdədəki qədim əlyazmalardan istifadə etməsi haqda məlumat verib. Bakıdakı kitabxana isə Şirvanşahlar sarayına məxsus olub.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində, əsasən məscidlərdə dini kitablardan ibarət kitabxanalar təşkil edilirdi. Bu o zaman idi ki, Şərqlə artıq öz intibah dövrünü başa vurmuşdu və hərbi istilalər elmin, mədrəsələrin kökünü kəsməkdə idi. Yalnız məscidlərdə demək olar ki, tamamilə dini kitablardan ibarət kitabxanalar qorunub saxlanılırdı. Bu münasibət Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövrlərinin mövcudluğu zamanı nisbətən də olsa, aradan qalxdı. Çünki bu dövrlərin hökmdarlarından bəziləri elm və ədəbiyyata xüsusi marağ göstərirdi, arxivləri də şairlər yazırdılar. 1501-ci ildə qurulan Səfəvi dövlətinin başçısı Şah İsmayıl da şair və filosof olduğu üçün hakimiyyətinin ilk illərində kitabxanaların təşkilinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı.

Sarayda kitabxana üçün ən yaxşı otaqlar ayırdı, onları avadanlıqla təvise etdi. O zaman saray kitabxanaları 3 şöbədən ibarət idi: birinci şöbə kitab saxlanan yer olub ki, burada kitablar xüsusi qaydalara görə düzülüb saxlanırdı. İkinci şöbə kitabların üzünü köçürən, onu gözəl rəsmlərlə bəzəyən sənətkarlara məxsus emalatxana idi. Üçüncü şöbədə isə kitablar cildlənirdi

Şəxsi kitabxanalar

Orta əsrlərdə elə mütəfəkkirlərimiz olub ki, onların kitabxanaları həm saray, həm də məscidlərdəki kitab evlərindən daha zəngin idi. Bu dövrdə mövcud olan kitabxanalar yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi üç qrupa (saray, məscid və şəxsi) bölündüyü üçün həmin alimlərin rəhbəri olduğu elmi mərkəzlərə aid kitab evləri də onların şəxsi mülkiyyəti hesab edilirdi. Məsələn, yazılı mənbələr 400 mindən çox kitab ehtiyatı olan Marağa rəsədxanasının kitabxanasını onun rəhbəri olan böyük alim Nəsirəddin Tusinin adı ilə bağlayır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və dünya kitab nümunələrinin toplanıb gələcək nəsillərə ötürülməsində Tusinin əməyi misilsizdir. Tusi Qəzvin şəhərinin şimalında tikilmiş Ələmüt qalasında iyirmi ildən artıq həbsdə olarkən burada Həsən Səbbah tərəfindən yaradılan kitabxanada müdir işləyir. Hülakü xanın göstərişi ilə 1256-cı ildə Tusi həbsdən azad olunur. Tusinin türk mənşəli olduğunu müəyyənləşdirəndən sonra Hülakü xan onu özünə baş məsləhətçi təyin edir. Bundan sonra Tusi Hülakü xanın əmri ilə tikdirdiyi Marağa rəsədxanasında kitabxana təşkil edib dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura dörd yüz mindən çox kitab toplayır.

Bu kitabların böyük bir qismi Bağdad, Şam, Əlcəzir, Mosul və digər şəhərlərdən gətirilmişdi. Çox təəssüf ki, 1258-1261-ci illərdə tikilən kitabxanadan Tusinin yüz əsərinin hamısı bizə gəlib çatdığı halda, Marağa rəsədxanasındaki kitablardan əsər-əlamət qalmayıb.

Bəhmənyar kitabxanası: Orta əsrlərdə ən gözəl kitab evlərindən biri Bəhmənyarın şəxsi kitabxanası olub. Qiymətli kitablarla zəngin olan ocağı Bəhmənyar alimlərin fikri mübadiləsi mərkəzinə çevirmişdi. Bəhmənyarın məşhur “Təhsil kitabı” müəllifə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün dünyada böyük şöhrət qazanmışdır. Həm o, həm də alimin başqa kitabları da burada mühafizə edilirdi. XII–XIII əsr müəlliflərinin çoxu öz əsərlərində Bəhmənyarın adını misilsiz kitab yaradıcısı, elm fədaisi və özündən sonrakı qələm sahiblərinin bir çoxuna güclü təsir göstərən alim kimi çəkiqlər. Həm Bəhmənyarın özünün, həm də müasirlərinin zəngin elmi irsinin sistemli şəkildə qorunub saxlanması bu kitabxananın böyük rolu olub.

Xətib Təbrizi kitabxanası: Azərbaycan kitabının inkişafında misilsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Xətib Təbrizidir. Təbrizdəki zəngin şəxsi kitabxanası Xətibin şöhrətini daha da artırmışdı. Həm xəttat, həm dilçi, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olan Xətib sonradan elmni artırmaq üçün Bağdada gedir və ömrünün sonuna qədər orada yaşayır. Bağdadda dəfn olunan Xətibin vətəni tərk etməsindən bir müddət sonra kitabxanası alimlər tərəfindən daşınab aparılır.

Rəşidəddin və “Rəşidiyyə” kitabxanası

XIII–XIV əsr Azərbaycan və dünya kitabının himayədarı kimi F. Rəşidəddinin adı xüsusi qeyd edilir. Elxanilər dövlətinin baş vəziri olan Rəşidəddin dörd hökmdarın dövründə ölkənin mədəni həyatına, o cümlədən təhsilin və kitab sənətinin inkişafına təkan verib. O, Təbriz, Qazaniyyə və s. şəhərlərdə bir çox kitabxanalar təsis etdi. Özünün adı ilə adlandırılan, Təbrizin şimal-qərbində yerləşən Rəşidiyyə şəhəriçində iki kitabxana, eyni zamanda universitet və onun tərkibində bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Altmış mindən çox kitabı olan hər iki kitabxanaya, o cümlədən Azərbaycanın ilk universiteti sayılan “Rəşidiyyə” universitetinin kitabxanasına, şəhərin məscid və şəfa evi kitabxanasına kitablar İran, Hindistan, Misir, Çin, Yunanıstan, Bizans və s. ölkələrdən gətirilib toplanılırdı. Bu kitablar arasında Azərbaycan müəlliflərinin kitabları əsas yer tuturdu. Rəşidəddinin təşkil etdiyi zəngin kitabxanalar N. Tusinin açdığı kitabxanadan sonra ölkənin ikinci böyük elm ocağı hesab edilirdi. Kitablara qorumaq üçün Rəşidəddin öz himayəsində olan xəttatlara ən zəruri hesab etdiyi kitablarn üzünü dafələrlə köçürtdürüb ölkənin başqa kitabxanalarına göndərirdi ki, təbii fəlakətlər vaxtı xalqın kitab sərvəti itib-batmasın.

Şeyx Səfi kitabxanası

Şah İsmayıl hakimiyyəti dövründə yaranmış kitabxanalardan biri də Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası olub. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra Ərdəbil şəhərində babası

Şeyx Səfinin şərafinə məqbərə tikdirir və orada kitabxana yaradır. İşğal etdiyi şəhərlərdən əldə etdiyi qiymətli kitabları bu kitabxanaya göndərir. Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası Şərqlin ən zəngin kitabxanalarından biri olub və XVI əsrin əvvəllərindən XIX əsrin 20-ci illərinədək, yəni 3 əsr müddətində fəaliyyət göstərirdi. Sonralar bu kitabxana rusların hiyləsi ilə Tiflisə gətirilir və oradan Peterburqa İmperator kitabxanasına aparılır.

“Dar-əl Kütub” kitabxanası

“Dar-əl-Kütub” kitabxanası XII əsrdə Gəncədə təsis edilib. Gəncə və Bərdə kitabxanaları o zaman çox zəngin və nadir kitab fonduna malik olub. Həm Gəncə, həm də Bərdə böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğuna görə, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn tacirlər burada kitaba böyük tələbatın olduğunu bilirdilər. Deməli, o qiymətli kitabların keyli hissəsi də tacirlər vasitəsilə bura gəlib çıxırdı. Bundan başqa, kitabşünas alim İmadəddin Zəkiyəv də “Azərbaycan kitabının inkişaf yolu” adlı əsərində Gəncə kitabxanasında 10-dan çox xarici dildə kitab saxlanıldığını yazırdı.

Öz hakimiyyətləri dövründə mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən Atabəylər kitabxananın inkişafına və kitab fondunun zənginləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdilər. Bu kitabxana demək olar ki, bütün Şərqlə ölkələrindən ən qiymətli əlyazmaları alırdı. Kitabxananın özündə də kitabların üzü köçürülüb çoxaldılırdı. O cümlədən sarayda şairlər məclisi var idi. Ancaq Nizami heç zaman saraya getmədiyindən, bu məclisdə də iştirak etməirdi. Nizamınin dayısı Xacə Ömər saray kitabxanasına rəhbərlik etdiyindən, bu zəngin kitabxananın qarşısı şairin üzünə açıq idi.

Dayısının sağlığında kitabxanadan geniş istifadə edən şair onun ölümündən sonra bu əlaqənin zəifləməsinə təəssüf hissini ifadə edirdi. Şərqlin böyük şairi kimi məşhurlaşan Nizamınin yaradıcılığı bu elm ocaqları üçün böyük bir xəzinə idi. Dahi şairin əsərləri yalnız yaşadığı ərazidə deyil, Gəncəylə gedis-gəliş əlaqələri olan şəhərlərdə də yayılırdı. Nizamınin yaşayıb-yaratdığı bu dövr sonrakı mərhələdə də elm və mədəniyyət mərkəzlərinin inkişafına təkan verdi və daha zəngin kitabxanaların formalaşmasına zəmin yaratdı.

Elmin NURİ

Azərbaycan kitabxanalarının yaşı və yaddaşı

V əsrdən başlanan kitab yolu